



“Тарых жана мурас” түрмөгү



ЖУСУП МАМАЙ

жана

кыргыз элинин манасчылык салты

Бишкек - 2016



«ТАРЫХ ЖАНА МУРАС» ТҮРМӨГҮ

Жусуп Мамай жана кыргыз элинин манасчылык салты

**Кытайлык залкар кыргыз манасчысы Жусуп Мамайдын
(1918-2014) элесине арналган Үчүнчү эл аралык
илимий-тажрыйбалык жыйын
Жалал-Абат мамлекеттик университети. 22-24.05.2016.
Баяндамалар жана макалалар жыйнагы**

3-БӨЛҮМ.
ФОЛЬКЛОР ТААНУУ, ЭТНОГРАФИЯ ЖАНА МАНАС ТААНУУ МАСЕЛЕЛЕРИ

Абдиева Ж. К. «МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ БАЙЫРКЫ ДИНИЙ ЫРЫМДАРДЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ	239
Азизбаев С. «МАНАС» ҮЧИЛТИГИ – УЛУГТУК ДЕНЕ ТАРБИЯНЫН ТАРЫХЫЙ МААЛЫМАТТАРЫНЫН НЕГИЗГИ БУЛАГЫ.....	244
Айсабек кызы Батма ЗАЛКАР МАНАСЧЫ ЖҮСҮП МАМАЙ АЙТЫМЫНДАГЫ «МАНАС» СУУСУНДУК МАДАНИЯТТАРЫ ЖӨНҮНДӨ.....	250
Алымжан Абдикерим «МАНАС» ЭПОСУНДА ЖЫЛКЫ МАДАНИЯТЫ.....	255
Алымкожоев Ө. Ж. Ю. С. ХУДЯКОВДУН ЭМГЕКТЕРИНДЕ АТЧАН АСКЕРЛЕРДИН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ	260
Анарбекова В. Э. «МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ЖОКТООЛОРДУН ТАРЫХЫЙ МААНИСИ	264
Арапова Г. МАНАС ЭПОСУНДАГЫ АК-КАРА СӨЗДӨРҮНҮН СЕМАНТИКО-СТИЛИСТИКАЛЫК ТАБИЯТЫ.....	268
Асанбекова Н. А. «МАНАС» ЭПОСУНДА ЭЛДИК ПЕДАГОГИКАЛЫК ИДЕЯНЫН БЕРИЛИШИ	272
Бердиев А. Т., Султанова С. Т. «МАНАС» ЭПОСУ – ТАРЫХЫЙ БУЛАК КАТАРЫ ЖАНА АНЫН ИЗИЛДЕНИШИ	275
Доранова А. Д., Дүйшеев Ж. КӨЧМӨНДӨР ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫНЫН АЛКАГЫНДАГЫ ЭЛДИК ОЮНДАР	278
Дүйшеева Т. «МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛГАН ЭТНОМАДАНИЙ ЛЕКСИКА ТУУРАЛУУ	283
Жантаев А. С., Аскар уулу Т. «МАНАС» ЭПОСУНДА КЫРГЫЗДЫН МАДАНИЙ БААЛУУЛУКТАРЫНЫН ЧАГЫЛТЫЛЫШЫ	291
Зайыр Жумаш уулу «МАНАС» ЖОМОГУНДАГЫ ОШБУР ШААРЫ.....	294
Ибраева В. С. ЭПОС «МАНАС» И ПРАВА ЧЕЛОВЕКА.....	297
Иманалиев С. «МАНАС» ЭПОСУНУН МАТЕРИАЛДАРЫНДАГЫ ЖАЙЧЫЛЫК ӨНӨРДҮН ОРДУ ЖАНА ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ.....	300
Кадыралиева К. «МАНАС» ЭПОСУНДА КААДА-САЛТТЫН СҮРӨТТӨЛҮШҮ	309
Калчакеев К.Б. «МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ КОҢУРБАЙ МЕНЕН МАНАСТЫН ЧАТАГЫ, КЫРК ЧОРОНУН ӨЛҮМҮ	311
Каратаев О. ФЕРГАНА КЫРГЫЗДАРЫ ЖАНА АЛАРДЫН ЛОКАЛДАШУУСУ	316
Кененсариев Т. МАНАС ЭПОСУ ЖАНА КЫРГЫЗ ЭЛИНИН «АВТОХТОНДУУЛУГУ» МАСЕЛЕСИ	332
Мамытова А. Б., ЮРТА В ВЕРОВАНИЯХ И ОБЫЧАЯХ КЫРГЫЗОВ.....	335
Момунбаева Н. С. «МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ КЫРГЫЗДАРДЫН УЛУТТУК ОЮНДАРЫ ЖАНА АЛАРГА КИЙИЛГЕН КИЙИМ-КЕЧЕЛЕР	343
Муратов А. «МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ АСКЕРИЙ БИЛИМДЕР.....	345

3. Худяков Ю. С. Энесай кыргыздарынын тарыхы: Кыскача баян. – Бишкек Жусуп Баласагын атындагы КУУнун “Университет” басмаканасы, 2013. – 5- б.
4. Саякбай Каралаев Манас 1-том. 38-бет.
5. Бутанаев В. Я., Худяков Ю. С. История енисейских кыргызов. Абакан, 2000. С. 26.
6. Худяков Ю. С. Энесай кыргыздарынын тарыхы: Кыскача баян. – Бишкек Жусуп Баласагын атындагы КУУнун “Университет” басмаканасы, 2013. – 5- б.
7. Худяков Ю. С. Кыргызы на просторах Азии. – Бишкек: -Фонд “Сорос-Кыргызстан”, 1995. с.187. с. 116-125.
8. Бутанаев В. Я., Худяков Ю. С. История енисейских кыргызов. Абакан, 2000. С. 26-27.
9. Бутанаев В. Я., Худяков Ю. С. История енисейских кыргызов. Абакан, 2000. С. 28-30
10. Бутанаев В. Я., Худяков Ю. С. История енисейских кыргызов. Абакан, 2000. С. 29-30.
11. Худяков Ю. С. Энесай кыргыздарынын тарыхы: Кыскача баян. – Бишкек Жусуп Баласагын атындагы КУУнун “Университет” басмаканасы, 2013. – 5- б.
12. Худяков Ю. С. Кыргызы на просторах Азии. – Бишкек: -Фонд “Сорос-Кыргызстан”, 1995. с.187. с. 116-125.

Анарбекова В. Э

Жалал-Абад мамлекеттик университети

(Жалал-Абад, Кыргызстан)

“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ ЖОКТОЛОРДУН ТАРЫХЫЙ МААНИСИ

Багыттоочу сөздөр: кошок, жоктоо, сөөктү жерге жашыруу ырым – жырымдары, тул салты.

Сөөктү жерге жашырууда элдик салтка ылайык маркумду акыркы сапарга узатуу аялдардын кошок кошуп ыйлаганы сакталган. Мисалы, баатырлар өлгөндө жесирине салдырып, алтымыш кошокчу аял кошуп, аза күткөнү Манас өлгөндө;

Алтымыш катын кошокчу,

Тул түбүндө Акылай.

Баягы кайран жеңен Каныкей,

Боздол турду буркурап.

Кошуп эле турат чыркырап (Манас энциклопедия, 1995: 329) - деген саптарда жана эле кошоктордун айтылуусу кыз-келиндерге таандык экендиги жөнүндө баяндалат. Тул деген сөздүн маанисин чечмелесек кыргыздарда өлгөн эрекектин үйүндө маркумду элестетүү тийиш болгон куурчак сымал тул жасоо болгон. Тикесинен коюлган жаздыкка маркум чапанын кийгизип, үстүнө анын чалмасын коюп коюшат. Тул бурчка орнотулуп, көзү тартылат. Тул коюлган бурч тарапка ызаат мамиле жасашат. Маркумдун тулу аш берген чейин башкача айтканда бир жыл сакталат. К. К. Юдахин белгилегендей “Эски убакта тулдардын тулкусун жыгачтан жасашып, ага өлгөндүн кийимин кийгизишкен. Тулдун жаны тулкусун жана маркумдун боз үйүнө коюлган желек илинген бийик баканды аш берген кийин отко таштап, өрттөп жиберешкен” (Информатор Өмүраалы Байчерииков, 1953) эрдикатын жатчу жайдын үстүнө илинип коюлат. Жесир тулдун астында отуруп, маркум күйөөсүн жоктоп ыйлайт (Абрамзон, 1964: 5-8).

Мындай салт Энесай жазма эстеликтеринде да чагылдырылган:

“...Жетимиш бир жашымда көк теңирден күндү көрүүдөн калдым.

Силерден... өз мамлекетимден, силерден, жеримден, өз суумдан, силерден

Менин канышам мунарада тул жасады. Силерден...” (Памятника древнетюркской письменности, 63). Тувада, Кожээлиг-Хову жергесинде табылган бул эпитафиядагы жесирдин күйөөсүнө жасай турган тулу жөнүндө маалымдалып жатат.

Тарыхый маалыматтарда эрекектердин да кошок айтканы жөнүндө мисалдар көп. Мындай тартип ар дайым эле сакталып келген эмес. Мисалы, Манас эпосунун өзүндө эле элде Манасты Ырчы уул айтып, өлгөндө анын баатырдык иштерин кошкондугу жөнүндө уламыштар бар. Ал кошокторду легендарлуу Гоктогул ырчы бир чыгармага бириктирип дешет. Төмөндө Манас эпосунда эркек кишилердин айткан кошокторунан мисал келтирилген. Чон казатта капыстан Чубак баатыр жоголуп кетет, ошондо Манас:

Кайраным Чубак сен элен,
Канган Манас мен элем.
Арстан Чубак сен элен,
Артымда Чубак жүргөндө.
Ааламды алам дээр элем (Жусуп Мамай, 1997: 307).
Ал эми Манастын Алманбетке кошкон кошогуна:
Айкырып Алман турганда.
Мен Бээжинди бузам дечү элем.
Алты түмөн кол келсе,
Аралап жеке кол салган,
Асылым Алмаң ала жат (Манас, 1995: 103) - өңдүү ыр саптары менен бекемдеши баатырдык идеяны тереңдеткен.

Ал эми Манас менен Алманбет өлгөндө Арууке менен Каныкейдин кошогуна мындай сөздөр айтылат:

Ар уруудан көйнөгүм,
Тартсам жетпейт мойнума,
Талыктырбай айкөлүм,
Тарта кетчи койнуна (Манас курама вариант, 1958: 206-207) – деген саптарда тарыхта белгилүү болгондой байыркы Египет, Кытай сыяктуу өлкөлөрдө жана байыркы төкмөн урууларында аскер адамы жоодо каза болсо атын, курал-жарагын кошо көмгөн. Ал эми С. М. Абрамзондун эмгегинде кыргыздардын, ошондой эле Орто Азиянын жана Казакстандын башка элдеринин каада-салтында никенин левират (жесири-женесин, келинин алуу) жана сорорат (балдызын алуу) (Абрамзон, 1999: 160) деген салты дагы жазылгандыгы маалым. Демек, күйүт үстүндө өлүккө кошо өздөрүн табышгоо маанисинде кошокто дагы чагылып жаткансыйт.

Теренирээк ой жүгүртүп көрсөк Л. П. Потапов (Потапов, 1952: 215) менен С. И. Вайнштейн (Вайнштейн, 1961: 218) изилдеген никенин түрлөрүн (левират) көрүүгө болот жана эпосто Каныкейге Кыргыз чал менен Тазбайматтын жуучу түшүшү буга мисал боло алат.

Жусуп Мамайдын вариантында Бакай хандын баласы Байтайлак калмактар менен күрөштө каза болот. Анын башын бир бөлөк, денесин бир бөлөк кылып Күлчоро атасына өнөрүп келет. Атасынын, көзүнүн жашы көл болуп, сакалы ылдый жаш кетип, шалдырап мууну бошоп, Бакайдын шайы кетип, күйгөнүнөн кара көздөн кан аралаш жаш кетип ыйлайт. Бул эпосто төмөндөгүчө айтылат:

Кайгысына Бакайдын,
Карагай-кайың тал ыйлап.
Өчпөскө бүткөн күн ыйлап,
Өсүп чыккан гүл ыйлап...
Элдин баары чуркурап.

Эси кетти буркурап (Жусуп Мамай варианты. “Семетейден”, 1997: 283) деп жалгыз кырчындай жаш баатыр өзүнүн түмөн кол аскери менен эл-жерди коргоо үчүн жарык дүйнө менен кош айтышкандыгы билдирет. Мындай трагедия жалпы эле эпикалык чыгармаларда кайталанат.

Каныкейдин кошогуна: “Кара чачы жайылып, кандуу бети жырттылып” кара кийип кайгыга баткан кан баатырдын жесири асылынан айрылган армандуу күйүтүн кошокто чагылдырат. Кеңеш Жусупов “Өткөн заманда күйөөсү өлгөн жесир аял бетин беш манжасы менен каната тырмап, дак салып, кара кийинип, аза күтүп, үй ээсин күнүнө үч маал жоктоп кара ашына чейин кошок айткан” (Жусупов, 1995: 305) деп жазат.

Саякбай Каралаев Каныкейдин күйүтүн төрт сап ырда эле апыртуу ыкмасы менен таасын айтат. Айкөлүнөн ажыраган Каныкей “тарак тийбес кара чачынан” жулуп ыргытканда “тал-тал токой бүтөт”, көз жашынан “дайра болуп кара суу агат” (Манас. 1-бөлүм, 1959: 306).

Бирок, кантсе да кошокто аялдын жеке кайгысына караганда баатырдын артындагы туягы жаш, башчысыз калган кыргыз калкынын тагдыры, келечеги жөнүндөгү ой, ата журт темасы алдыңкы катарга чыгат:

А дүйнө кеткен сен болдуң,

Азапты гарткан мен болдум.

Береги кара жаак айбалтан,

Кайкалатып ким аштайт?

Сурап ичме тойбогон,

Сугалагын койбогон.

Аргын кыргыз элинди,

Тополон кылбай ким баштайт?"

Манастын абасы Кошой хан дагы ушундай кошок кошот:

Манасым, кара жаак айбалта,

Кайкалатып ким аштайт,

Кангайдан болсо чоң мүшкүл,

Алакандай журтумду,

Мукун акылын таап ким баштайт? (Манас. 1-бөлүм, 1959: 304).

Ак ордонун ортосунда алтын мамы каралап, башын жерге салып турган Тайбурул Ажыбайды жакындатпай, жүгөн салдырбай, жетегине баспай айдаса ордунан жылбай койду. Хан айымы Каныкей жетелесе да козголбоду. Баатырга азаа тартканын көргөн Каныкейдин көзүнөн буурчактаган жаш кетти (Жусупов, 1995: 168). Камбыл жеңең Каныкей, мунун туйганын туяр туйгун жокда, билгенин билеер береен жок, олоңдой болгон кайран чачты төбөгө түйүп, кабар жеткен хандар, бийлер, мыктылар келгенче ооруп жаткан Манастын сарамжалын камдады 600 атка комдотуп, Анжияндан чоң челектерге топурак алдыртып, 7000 эчки жүнүн септирип, уйдун жүнүн коштуруп, 60 балбанга тепсетип, хыш бышырып, 7 кылым өткүчө жетигимдин күмбөзү бузулбай турсун деп аземдетип салдырды. Ичине кыял ойдурду, Ак олпок тонду кийген, Аккула минген Манас баатырдан баштап, 12 ханды, 40 чорону, мыкты берендерди сүрөткө тарттырды. Ойрон катын Каныкей жалгыз жанга билгизбей, бир адамга көргөзбөй Желпинеиш Урум элинен 70 уста-кулду алдырып, асылды ачык көмсөм арамза алты арам, кыйшык жүргөн душмандар ачып өчүн алат деп, Эчкиликтин Кара-зоосуна Манастын жайын каздырып оозун жалгыз киши баткыдай кылып, ар жагын көөлөтүп, 6000 кой жаткандай кенен кылып, үстү түшүп кетет деп, алтындан түркүк орнотуп, жакут таштан чырак салдырып, аккан кара сууну ичинен жүргүзүп, алтындан жаткыч салдырып, үстүнөн султан жаптырып, асты чирип кетет деп арчанын күлүн төктүрүп, өзүнчө катар жайып камдатып койду. Кулдар айтып коет деп, жетимишин биротоло жайлады. Кан ордодогу айча алтын көк туунун ордуна кара туу сайылды. Ак ордо каралуу калайык бой боздоп, кара кийинди. Ак ордого жетинчи оң ыптада он миң, сол ыптада он миң эрен чекеге кара байланып, өйүз-бүйүз казганак тартып, ортого кенен жол коюп, тоо жаңыртып, басылбай, ылгый өкүрүп турушту. Алыстан айкөлдү жоктоп келгендер бөйрөгүн мыкчып таянып, ортодогу жол менен ак өргөгө жетишти. Манас баатырдын сөөгү 40 канат, 3 ак өргөгө коюлган, өтмө катар болгон деп өргөнүн бирден катар керегесин алып койгон экен (Айдаркулов., Мырзабаева, Анарбекова, 2014: 170). Эпикалык чыгармадагы мындай "бөйрөгүн таянып ыйлоо" салт кыргыз элинде XIX кылымга чейин сакталып келген. Мисалы, көчмөнчүлүк учурда маркум эскерип, эң жакындары (маркумдун аялы, апасы же эже-карындаштарынан бирөөсү) жолго жол кошок кошуп жоктошкон. Азалуу көчтү «Каралуу көч» деп аташкан. Мындай көчтү алдынан кыя өтүлбөгөн жана ал токтотулбаган, каршылаш душмандары да кол салбаган. Бир көрүнүш өлүмгө болгон сый-урмат катары бааланган. Көчтүн астында маркумдун миң атына кара жабууланган ээр-токуму менен кара жалпооч жабылып, ээр кашына камчы кылычы, жаасы илинип, найзанын учу жерге каратылып байланган. Кайгынын аты эсептеп «кара атты» маркумдун «Жан досу» же бир тууган иниси жетелеп, көч алдында жол баштаган. Көчтү көргөн кимде-ким болсо да жол бошотуп, четке чыгып, көчтү өткөзүшкөн. Жолдо бош жаткан ар кандай шаан-шөкөттөр токтотулган. Колдон келишинче жардам берилип, көчтү буйдалбастан өтүп кетүүсүнө көмөктөшкөн. Каралуу аял кара кийими менен ат үстүндө ээр бөйрөгүн таянып кошок кошкон, анын атын жеңеси же абысындарынын бири жетелеп жүргөн. Негизги көч булардан кийинки катарда гана жолго чыккан.

Кайтыш болгон адамдын үйүндө күнүгө маркум жоктолуп, кошок кошулган. Сырттан келген адамдарды утурлап, аялдар үн созуп кошок кошуп, эркектер өкүрүп турушкан. Кезинде Жусуповдун кара сөз менен жазылган "Манас" эпосу деген китебинде төмөндөгү маалыматтарды берет. Хан Кошой, Хан Бакай, Эр Төштүк, Эр Көкбөрү, Коенаалы баатыр б...

К
4
и
н
ти
же
де
ка
Са
экс
ба
ба
бол
оол
баа
коп
мас
маа
да к
"Кы
бай
түш
мин
жыр
бейк
ылг
салт
тыкы
Антк
жана
1 А
А
Ф
А
А
Ва
Ва
С.1
Жу
Жу
Жу
Ин
С.
199
Ма
Ма
Пот
обл.

Канькейди алып, Манас хандын сөөгүн сууга алып, супка салып оротуп, табытына жаткырып, эшенге көтөртүп, Эчкиликтин зоосуна коюшкан. Манастын сөөгүнүн жанына кылып жип коюшту (Жусупов, 1995: 171). Хан Манастын кыяматтык жары болгон каралуу Сайкал чырайлуу ак бетин кандап, олондой болгон чачын жайып, кан аралаш аккан жашы тезесинде шорголоп, 40 чоросун ээрчитип, кынта конуп өз айлына барыптыр. Ордосуна кеткенде жан ачыган атасы касиеттүү Карача: “Манас деген кайран эр, кейибечүү шер беле” деп, тул салдырып, 60 аялга кошок коштуруп коюптур. Ал күнү Сайкал бир түнөбөй дүнүйөдөн кайтыптыр. Сайкалдын сөөгү ошол бойдон табылбай калыптыр. Көзү ачык олуялар: “кызырлуу Сайкал кыяматтык Манаска жургу менен коштошуп туруп, анан кеткен көрүнөт” деп айтышкан экен. Манас менен дос болгон Урумкандын Көкбөрүсү белекке айкөлдүн чатырын алып кайтып баратканда жолдо жоо кол салып, Көкбөрү окко учуп кайтыш болот. Көрсө Манас 12 жашар баланы жолдош кылып алууну суранган экен, ошондо ал Теңирдин буйругу менен жолдош болуптур. 1 жыл өтүп ашы берилбептир, анткени, Абыке, Көбөш хандыкты талашып, ордонун соматы качып, айкөлдүн ашын бербептир. Түндүгү тартылбаган ак өргөдөн каралуу Канькей баатырдан калган жалгыз туяк Семетейди бооруна кысып, арылбаган армандуу кошокун кошуп боздойт.

Буга утурлай изилдөөчүлөр арасында бир канча макалалар жазылып талаш-тартыш маселелер болгон. Бирок, 1995-жылы Талас жергесинде “Манас эпосунун 1000 жылдык” маарекеси белгиленди. Мындай иш чара аркылуу Манас баатырдын агы берилди деген ойлор да коомчулукта жок эмес. Анткени, элде “арбак ыраазы” деген сөз бар. Ч. Валиханов

“Кыргыздарда шамандыктын калдыктары” деген макаласында казактар менен кыргыздардын байыркы диний түшүнүктөрүн карап чыгып, арбактарды ата-бабалардын рухтары деп түшүнөт. Адам өлгөндөн кийин арбакка, башкача айтканда рухка айланып калаарын белгилеп, мынтип жазат: “Анын тиги дүйнөдөгү бейкуттугу туугандарынын аш багыштоо ырым-жырымдарын кандай аткаргандыгына байланыштуу болгон. Эгер аш жакшы берилсе, ал бейкут болгон, бардык туугандарын колдогон, андай болбосо, ал кыянатчылык, душмандык кылган” (Валиханов, 1961:472). Ушундан улам ата-бабалар культу менен кыргыздардын салттуу өлүк көмүү культуна кирүүчү аш ырым-жырымдарын өткөрүү кезмегинин ортосунда тыгыз байланыш келип чыккан десек болот.

Демек, “Манас” эпосу кошоктон жаралган деген ойлор бекеринен айтылбаса керек. Анткени, бүгүнкү күндө журт арасында айтылып келген жоктоолор менен түздөн-түз үндөшөт жана мындан маркумга болгон сый урматты көрүүгө болот.

Колдонулган адабияттарга шилтемелер:

1. Абрамзон С. М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. Бишкек, 1999.
2. Абрамзон С. М. «Тул» как пережиток анимизма у киргизов. Төмөнкү китепте: Белек С. Е. Малову. Фрунзе, 1946.
3. Айдаркулов К. А., Мырзабаева Н. С., Анарбекова В. Э. Кошок – инсанды эскерүү жанры. - Жалал-Абад, 2014.
4. Валиханов Ч. Ч. Собр.соч. Ала-Мата, 1961. 1 том.
5. Вайнштейн С.И. Тувинцы-тоджинцы (историко-этнографические очерки) Текст.: научное издание С.И. Вайнштейн: отв.ред. Л.П. Потапов М.: Издательство восточной литературы, 1961
6. Жусуп Мамай варианты. “Семетейден”.: Кыргыздар. К. Жусупов. Бишкек, 1997
7. Жусупов К. Кыргыздар. - Бишкек, 1995. 1 том
8. Жусупов.К Манас. - Бишкек, 1995.
9. Информатор Өмүраалы байчерииков, 90 жашта, Жети-Өгүз аймагы, Ысык-Көл өрөөнү, 1953-жыл. // С. М. Абрамзон Кыргыздар жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер. – Бишкек, 1999.
10. Манас. 1-бөлүм, 2-китеп. - Фрунзе, 1959.
11. Манас энциклопедия. - Бишкек, 1995. 1-том.
12. Потапов Л. П. Краткие очерки истории и этнографии хакасов (XVII-XIX зв.). Абакан: Хакасское областное государственное издательство, 1952.